

Henry Kissinger

Státní zájmy, konflikty
a mocenská rovnováha

Uspořádání světa

P R
O S T
O R

**P R
O S T
O R**

Uspořádání světa

P R
O S T
O R

Henry Kissinger

**Státní zájmy, konflikty
a mocenská rovnováha**

Uspořádání světa

přeložil Martin Pokorný

Praha, 2023

**P R
O S T
O R**

WORLD ORDER

Copyright © 2014 by Henry Kissinger

All rights reserved

Czech edition © PROSTOR 2016, 2023

Translation © Martin Pokorný 2016

Cover picture © shutterstock/isifa

ISBN 978-80-7260-561-3

Věnováno Nancy

Obsah

ÚVOD .PROBLÉM SVĚTOVÉHO USPOŘÁDÁNÍ	15
Varianty světového uspořádání	17
Legitimita a moc	22
1. EVROPA: PLURALITNÍ MEZINÁRODNÍ USPOŘÁDÁNÍ	25
Jedinečnost evropského uspořádání	25
Třicetiletá válka: co je legitimita?	34
Vestfálský mír	38
Fungování vestfálského systému	46
Francouzská revoluce a její důsledky	57
2. EVROPSKÁ SOUSTAVA MOCENSKÉ ROVNOVÁHY A JEJÍ KONEC	65
Ruská hádanka	65
Vídeňský kongres	77
Předpoklady mezinárodního uspořádání	87
Metternich a Bismarck	90
Dilemata mocenské rovnováhy	94
Legitimita a moc v období mezi světovými válkami	100
Poválečný evropský řád	104
Budoucnost Evropy	108

3. ISLAMISMUS A STŘEDNÍ VÝCHOD: ROZPADLÝ SVĚT	113
Islámský světový řád	114
Osmanská říše: evropský nemocný	127
Vestfálská soustava a islámský svět	130
Revoluční vlna islamismu: dvě filozofické interpretace	136
Arabské jaro a syrské kataklyzma	141
Palestinská otázka a mezinárodní uspořádání	148
Saúdská Arábie	152
Úpadek státu?	160
4. SPOJENÉ STÁTY A ÍRÁN: PŘÍSTUPY K ŘÁDU	165
Tradice íránského umění politiky	168
Revoluce ajatolláha Chomejního	171
Šíření nukleárních zbraní a Írán	179
Vize a realita	189
5. ASIJSKÁ MNOHOST	192
Asie a Evropa: odlišné koncepce mocenské rovnováhy	192
Japonsko	200
Indie	212
V čem vlastně spočívá asijské regionální uspořádání?	230
6. NA POSTUPU K USPOŘÁDÁNÍ ASIE: KONFRONTACE – NEBO PARTNERSTVÍ?	234
Asijský mezinárodní pořádek a Čína	235
Čína a světový řád	243
Dlouhodobější perspektiva	250
7. „KONAT PRO LIDSTVO“: SPOJENÉ STÁTY A IDEA ŘÁDU	256
Amerika na světové scéně	261
Theodore Roosevelt: Spojené státy jakožto velmoc	269
Woodrow Wilson: Amerika jako svědomí světa	279
Franklin Delano Roosevelt a nový světový řád	294

8. SPOJENÉ STÁTY: AMBIVALENTNÍ SUPERVELMOC	301
Začátek studené války	305
Strategie pořádku studené války	309
Válka v Koreji	314
Vietnam a rozpad národního konsenzu	321
Richard Nixon a mezinárodní řád	327
Počátky obnovy	333
Ronald Reagan a konec studené války	335
Války v Afghánistánu a v Iráku	343
Konečný cíl a pole možného	354
9. TECHNIKA, ROVNOVÁHA A LIDSKÉ VĚDOMÍ	356
Uspořádání světa v nukleární éře	357
Problém šíření jaderných zbraní	362
Kybertechnologie a uspořádání světa	367
Lidský faktor	374
Zahraniční politika v digitální éře	380
ZÁVĚR	389
Světový řád pro naši dobu?	389
Vývoj mezinárodního pořádku	393
Kudy dál?	399
PODĚKOVÁNÍ	403
REJSTRÍK	407

Úvod

Problém světového uspořádání

Roku 1961 jsem se jako mladý univerzitní profesor ocitl v Kansas City, kde jsem měl mít projev, a navštívil jsem tam bývalého prezidenta Harryho S. Trumana. Na mou otázku, na co je ze svého prezidentského působení nejvíce hrdý, odpověděl: „Porazili jsme naše nepřátele na hlavu a pak jsme je znovu uvedli do společenství národů. Myslím, že něčeho takového je schopná jedině Amerika.“ Truman si byl dobře vědom ohromné moci Spojených států, avšak hrdý byl především na jejich humanitní a demokratické hodnoty. Chtěl, aby se na něj vzpomínalo ne pro americká vítězství, ale především pro americká smíření.

Určitou variantu zmíněného příběhu vnímali i všichni Trumanovi nástupci a byli hrdí na podobné atributy americké historické zkušenosti. Po většinu příslušného období navíc komunita národů, kterou chtěli udržet, odrážela americký konsenzus a budovala nezdůraznitelně se rozšiřující systém spolupracujících států, které dodržují společná pravidla a normy, hlásí se k liberální ekonomice, rezignují na teritoriální výboje, respektují státní suverenitu a uskutečňují participační a demokratický systém vládnutí. Američtí prezidenti z obou politických stran vytrvale – a mnohdy se značnou naléhavostí a výřečností – vybízeli cizí vlády k dodržování a rozvíjení lidských práv.

Obhajoba těchto hodnot ze strany Spojených států a jejich spojenců často významným způsobem proměnila podmínky lidské existence.

Dnes ale tento systém, „opřeny o pravidla“, naráží na vážné obtíže. Jestliže často slyšíme výzvy, aby různé země „přispěly spravedlivým dílem“, dodržovaly „pravidla přiměřená 21. století“ nebo byly „zodpovědnými podílčníky“ na společném uspořádání, odráží se v tom fakt, že panující řád nemá žádnou obecně sdílenou definici a neexistuje žádná společná představa o tom, jak by mělo vypadat přispění „spravedlivým dílem“. Regiony, jež leží mimo západní svět a sehrály v původní formulaci těchto pravidel jen minimální roli, nyní zpochybňují jejich platnost v současné podobě a daly najevo, že hodlají usilovat o jejich modifikaci. I když tedy dnes poukazy k „mezinárodnímu společenství“ zaznívají možná častěji než v jakémkoli jiném období, neváže se k nim žádný jasný či dohodnutý okruh cílů, metod ani nejjazších hranic.

Naše doba vytrvale a někdy až zoufale hledá možný koncept světového uspořádání. Ruku v ruce s bezprecedentní vzájemnou provázaností hrozí chaos: v šíření zbraní hromadného ničení, v rozpadu států, v důsledcích narušeného životního prostředí, v přetrvávání genocidních praktik a v šíření nových technologií, u nichž vyvstává hrozba, že se nadcházející konflikty zcela vymknou lidské kontrole či chápání. Různé regiony jsou víc než kdy dřív provázány novými metodami vyhledávání a sdílení informací, díky čemuž události získávají globální ohlas – ale dochází k tomu způsobem, který brání racionální reflexi a vyžaduje od osobností stojících v čele, aby reagovaly bezprostředně a vyjádřily se pomocí sloganu. Vstupujeme do doby, v níž bude budoucnost určována silami stojícími mimo jakékoli omezení a řád?

Varianty světového uspořádání

Nikdy v dějinách neexistoval žádný skutečný „řád světa“. Jeho současné chápání bylo zformulováno v západní Evropě před skoro čtyřmi sty lety na mírové konferenci v německém Vestfálsku, jež proběhla bez účasti, a dokonce i bez povědomí většiny ostatních kontinentů a civilizací. Sto let sektářských konfliktů a politických bouří, jež se přehnalý střední Evropou, vyvrcholilo v letech 1618–1648 ničivou bouří třicetileté války, při níž se politické rozpory prostoupily s náboženskými, strany konfliktu se uchýlily k „totální válce“ zaměřené na hustě obydlená centra a v důsledku bojů, chorob a vyhladovění zahynula skoro čtvrtina střeoevropské populace. Vyčerpaní účastníci bojů se setkali s cílem dohodnout soubor opatření, který by zastavil další krveprolití. S úspěšným nástupem a šířením protestantismu se rozpadla náboženská jednota – a politická různost byla principiálním rysem množství autonomních politických jednotek, které se probíjaly k nerozhodnému výsledku. Takto se v Evropě vynořil základní půdorys současné světové situace: množství politických jednotek, z nichž žádná nemá dostatečnou moc na to, aby přemohla ostatní, navzájem se liší co do celkových filozofií i vnitřních praktik a usilují o nalezení neutrálních pravidel, jimiž by regulovaly své počínání a zmírnilly konflikty.

Vestfálský mír v sobě neodrážel nějaké hluboké mravní pochopení, nýbrž pragmatické vyrovnání s realitou. Opíral se o soustavu nezávislých států, jež se zdržují vzájemných zásahů do vnitřních záležitostí a krotí své ambice nastolením celkové mocenské rovnováhy. V evropských bojích nevítežil žádný specifický nárok na pravdu a neutvořila se žádná celková vláda. Naopak každý stát obdržel atribut suverénní moci nad vlastním územím. Všechny státy též měly vzít na vědomí domácí uspořádání i náboženské vyznání ostatních zemí jakožto fakt a zdržet se pokusů o zpochybnění jejich existence. Mocenská rovnováha byla nyní vnímána jako přirozený a žádoucí stav: ambice panovníků se budou vyvažovat navzájem a přinejmenším teoreticky omezovat dosah případných konfliktů.

Rozdělení a nejednotnost – tento nahodilý rys evropských dějin – se staly hlavní charakteristikou nového systému mezinárodního uspořádání, k němuž se vážala svébytná filozofická perspektiva. V tomto smyslu lze říct, že snaha Evropy o ukončení zničující vřavy formovala a předznamenala moderní způsob vnímání: namísto absolutních soudů o nejvyšších hodnotách se omezila na praktickou a ekumenickou rovinu a pokusila se vyextrahovat řád z mnohosti a sebekázně.

Vyjednaváče, kteří v 17. století dali dohromady vestfálský mír, by nenapadlo, že kladou základy globálně aplikovatelného systému. Nepokusili se do jednání nijak vtáhnout sousední Rusko, které právě přestalo zdrcující „období zmatků“ čili „smutu“ a snažilo se ustálit vlastní řád posvěcením principů, jež byly s vestfálskou rovnováhou sil v jasném rozporu: jediný absolutní panovník, jednotná náboženská ortodoxie a program územní expanze ve všech směrech. Stejně tak ani ostatní mocenská centra nepovažovala vestfálskou dohodu – pokud se o ní vůbec dozvěděla – za relevantní pro vlastní území.

Myšlenka světového řádu byla vztažena k území, se kterým byli tehdejší státníci v přímém kontaktu, a totéž se opakovalo v ostatních geografických oblastech. Hlavní důvod tkvěl v tom, že dobová technika nepodporovala ani nedovolovala fungování jednotné globální soustavy. Neexistovaly prostředky, jak spolu souvisle komunikovat, a neexistoval rámeček, jak poměřovat moc jednoho regionu s mocí druhého; vzhledem k tomu chápala každá oblast své vlastní uspořádání jako jedinečné a ostatní považovala za „barbary“, kteří si vládnou způsobem nepochopitelným pro zavedený systém, a pokud nepředstavují hrozbu, jsou irelevantní pro jeho další záměry. Každý region se sám chápal jako půdorys legitimního uspořádání veškeré obydlené země a představoval si, že vládou nad tím, co má před sebou, nastoluje řád na celém světě.

Na opačné straně euroasijské pevninské masy než Evropa ležela Čína jakožto centrum vlastního hierarchického a teoreticky vzato univerzálního pojetí řádu. Tento systém fungoval celá tisíciletí – existoval už v době, kdy sjednocené Evropě vládla Římská říše – a neopíral se o suverénní rovnoprávnost států, ale o hypoteticky danou neomezenost císařovy moci. Suverenita v evropském smyslu slova tu

vůbec neexistovala, neboť císař panoval „všemu pod nebesy“. Představoval jedinečný a univerzální vrchol politické i kulturní hierarchie, která ze středobodu světa v čínské metropoli ozařuje veškeré ostatní lidstvo. To se dělilo na škále barbarství podle toho, jak dobře různé skupiny ovládaly čínské písmo a čínské kulturní instituce (a tato kosmografie si uchovala vliv až do moderní doby). Podle tohoto konceptu měla Čína vládnout světu především tím, že ostatní společnosti ohromí svou kulturní velkolepostí a hospodářským bohatstvím a vtáhne je do vztahů, s nimiž lze manipulovat tak, aby se dosáhlo kýžené „harmonie pod nebesy“.

Na velké části území ležícího mezi Evropou a Čínou dominoval odlišný univerzální koncept uspořádání světa, jak jej zastával islám se svébytnou vizí jedinečné Bohem schválené vlády, která sjednotí svět a nastolí v něm mír. Během 7. století se islám rozlil přes tři světadíly v bezprecedentní vlně náboženské exaltace a imperiální expanze. Sjednocením arabského světa, záborem pozůstatků Římské říše a podmaněním Perské říše si získal vládu nad Středním východem, severní Afrikou, rozsáhlými pásmy Asie a některými částmi Evropy. Ve vlastní koncepci univerzálního řádu si přisuzoval úděl rozprostřít se po celé „říši války“ – jak nazýval veškeré oblasti obývané nevěřícími –, dokud se celý svět nepromění v jednotnou soustavu, již uvádí do souladu poselství proroka Muhammada. Zatímco Evropa budovala mnohostátní systém, Osmanská říše se základnou v Turecku znovu vznesla nárok na jednotnou legitimní vládu a vydobyla si suverenitu v Arábii, Středozeří, na Balkáně i ve východní Evropě. O rodícím se mezistátním uspořádání Evropy Osmané věděli, ale nepovažovali je za vzor, nýbrž za zdroj vnitřního rozdělení, jehož bude možné využít při expanzi na západ. Jak v 15. století pokáral sultán Mehmed Dobyvatel italské městské státy, jež praktikovaly ranou verzi multipolární politiky: „Představujete dvacet států ... a vzájemně jste v nesouladu. ... Na světě musí být jedna říše, jedna víra a jedna suverénní moc.“¹

1/ Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton University Press, Princeton 1978; cituje Antony Black, *The History of Islamic Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2011, str. 207.

Mezitím se za Atlantikem v „Novém světě“ kladly základy jiné, svěbytné vize světového pořádku. Zatímco v Evropě 17. století zuřily politické a náboženské konflikty, puritánští osadníci se vypravili vykoupit Boží plán „vysláním do pustiny“, jež by je osvobodilo od lpění na etablovaných (a dle jejich mínění zhoubných) strukturách moci. Zde – jak roku 1630 na palubě lodi směřující k osadě Massachusetts kázal guvernér John Winthrop – vybudují „město na hoře“, jež nadchne svět spravedlivostí svých zásad a působením svého příkladu. Podle amerického pojetí světového pořádku se k míru a vyváženosti dospěje přirozeně a dávná nepřátelství utichnou, jakmile všechny národy obdrží možnost rozhodovat o své vládě stejně otevřeně jako Američané. Úkolem zahraniční politiky tedy vlastně není sledování specificky amerických zájmů, ale rozvíjení společných principů. Později se Spojené státy staly nepostradatelným obráncem onoho uspořádání, které vymyslela Evropa – nicméně i poté, co se USA k této snaze připojily svou vahou, přetrvala tu jistá ambivalence. Americká politická vize se totiž neopírala o evropský systém mocenské rovnováhy, ale o dosažení míru šířením demokratických principů.

Ze všech těchto koncepcí řádu jsou zásady vestfálského míru v době, kdy píšu tuto knihu, jedinou obecně uznávanou základnou reálně existujícího globálního uspořádání. Vestfálský systém se rozšířil po zeměkouli jakožto rámec mezinárodního uspořádání na bázi států, který do sebe pojal celou řadu civilizací a regionů, díky tomu, že evropské národy při své expanzi šířily i půdorys vlastního mezinárodního uspořádání. I když koloniím a kolonizovaným národům často nepřiznaly koncept suverenity, když pak tyto populace vznesly nárok na nezávislost, činily tak ve jménu vestfálské koncepce. Během bojů za nezávislost a při následné ochraně nově utvořených států se principy národní nezávislosti, suverénní státnosti, národního zájmu a nevměšování prokázaly jako efektivní argumenty proti samotným kolonizátorům.

Současný vestfálský systém, nyní již s globálním dosahem – takzvaná „světová komunita“, jak se o ní někdy mluví –, se snaží omezovat archaičnost světa rozsáhlou sítí mezinárodních právních a organizačních struktur, jež mají podporovat volný obchod a stabilní

mezinárodní finanční systém, vytyčovat uznávané principy pro řešení mezinárodních sporů, a pokud dojde k válkám, stanovovat meze jejich vedení. Tento mezistátní systém do sebe dnes pojímá všechny kultury a všechny velké regiony. Jeho instituce zajišťují neutrální rámec pro interakce velmi rozmanitých společností – a do značné míry tak činí nezávisle na hodnotách, jež tyto společnosti vyznávají.

Přesto vestfálské principy čelí útokům ze všech stran, někdy vedeným přímo ve jménu světového řádu. Evropa se rozhodla odloučit se od mezistátního systému, který sama vytvořila, a povznést se nad něj pomocí konceptu sdílené suverenity (*pooled sovereignty*). A je paradox, že ačkoli právě Evropa vytvořila pojem mocenské rovnováhy, při vymezování svých nových institucí vědomě a velmi zásadně omezila právě element moci. Dopustila pokles svých vojenských schopností, a víceméně proto nemá prostor k reakci, pokud dojde k porušení univerzálních norem.

Na Středním východě zase džihádisté na obou stranách schizmatu mezi sunnity a šíity rvou společenskou tkáň a rozbíjejí státy ve snaze naplnit vizi globální revoluce, založenou na fundamentalistické verzi jejich náboženství. V ohrožení tu je stát jako takový i regionální systém, který na státech spočíval; je atakován ideologiemi, které jeho meze zavrhují jakožto nelegitimní, a teroristickými milicemi, které jsou v některých zemích silnější než vládní ozbrojené síly.

Asie – v některých ohledech region, jemuž se přijetí konceptu suverénní státnosti zdařilo s nejménějším úspěchem – dodnes s nostalgii vzpomíná na alternativní představy řádu a kypí rivalitami a historickými nároky přesně toho druhu, jež před sto lety rozbily napadrt evropský řád. Skoro všechny země se považují za „mocnosti na vzestupu“ a ženou své neshody až na pokraj konfrontace.

Spojené státy dlouhodobě kolísají mezi obhajobou vestfálského systému a hlásáním názoru, že samy jeho předpoklady – tedy mocenská rovnováha a nevměšování do vnitřních záležitostí – jsou nemorální a překonané. Někdy činí obojí najednou. Nadále deklarují univerzální platnost svých hodnot při budování mírumilovného světového pořádku a vyhrazují si právo na jejich globální prosazování. Za dobu dvou generací se však Amerika musela stáhnout ze tří

válek – vždy zahájených s idealistickými aspiracemi a širokou podporou veřejnosti, avšak končících národním traumatem – a potýká se s nutností přesně vymezit poměr mezi svou (stále ohromnou) mocí a svými principy.

Všechna významná mocenská centra uplatňují v praxi do jisté míry určité složky vestfálského uspořádání, ale žádné se nepovažuje za přirozeného obránce tohoto systému a všechna též procházejí zásadními vnitřními posuny. Je vůbec možné, aby regiony s tak odlišnými kulturami, historií a tradičními koncepcemi řádu obhájily legitimitu nějakého společného systému?

Má-li se taková snaha zdařit, bude to vyžadovat přístup, který respektuje jak ohromnou rozmanitost lidské existence, tak vnitřně vstřípené úsilí člověka o svobodu. Takto chápaný řád nestačí uvalit shora; je nutné jej pěstít. V éře okamžité komunikace a revoluční politické proměnlivosti to platí dvojnásob. Pokud má být jakýkoli systém světového uspořádání udržitelný, musí být akceptován jako spravedlivý, a to nejenom reprezentací, ale i občany. Musí se v něm odrážet dvě pravdy: řád bez svobody – i když třeba nachází oporu v momentálním vzmachu – nakonec zrodí vlastní protiváhu; avšak svobodu nelze získat ani udržet bez uspořádaného rámce k zachování míru. Řád a svoboda jsou někdy označovány za protilehlé póly na škále lidské zkušenosti, ale ve skutečnosti bychom je měli chápat jako vzájemně provázané. Dokážou se vůdcové dneška povznést nad tlak všedních událostí a dosáhnout této rovnováhy?

Legitimita a moc

Při zodpovězení těchto otázek se musíme vyrovnat se třemi možnými rovinami řádu. Řád světa či světový pořádek označuje způsob, jak daný region nebo daná civilizace chápe spravedlivé uspořádání a rozdělení moci, o němž se má za to, že by mohlo fungovat na

celém světě. Mezinárodní pořádek spočívá v praktické aplikaci těchto konceptů na podstatnou část zeměkoule, dostatečně rozsáhlou na to, aby to mělo vliv na globální mocenskou rovnováhu. Regionální uspořádání spočívají v aplikaci těchto principů na určitou vymezenou geografickou oblast.

Každý takový systém se opírá o dvě složky, totiž o soubor obecně akceptovaných pravidel, jež vytyčují hranice přípustného jednání, a mocenskou rovnováhu, která si tam, kde pravidla selžou, vynucuje kázeň silou a brání tomu, aby si jedna politická jednotka podrobila všechny ostatní. Konsenzus ohledně legitimacy stávajícího uspořádání nikdy nebránil a ani dnes nebrání soutěžení a konfrontacím, nicméně napomáhá tomu, aby se realizovaly jakožto úpravy daného uspořádání, a nikoli jako jeho fundamentální proměny. Silová rovnováha sama o sobě nezajistí mír, avšak pokud je utvořena s rozmyslem a poukazuje se k ní inteligentně, může omezit dosah a frekvenci pokusů o fundamentální zvrat, a pokud k nim již dojde, snižovat jejich šance na úspěch.

Žádná kniha se nemůže vyrovnat se všemi přístupy, jež byly v dějinách zaujaty k mezinárodnímu uspořádání, nebo se všemi zeměmi, které dnes aktivně zasahují do světového dění. Tento svazek se snaží pojednat o těch oblastech, které svými koncepcemi řádu ovlivnily moderní vývoj nejzřetelněji.

Rovnováha mezi legitimitou a mocí je nesmírně komplexní. Čím menší je geografická oblast, ke které se vztahuje, a čím pevnější je soudržnost kulturních přesvědčení, která tu panují, tím snazší je dospět k funkčnímu konsenzu. Moderní svět však přináší nutnost globálního uspořádání. Existence houfu entit bez jakýchkoli historických či hodnotových vazeb (vyjma těch negativních), které se v principu definují krajní mezí svého potenciálu, skoro jistě povede ke konfliktu, a nikoli k řádu.

Když jsem v roce 1971 navštívil Peking, abych zde po dvaceti letech nepřátelství navázal mezistátní kontakty, zmínil jsem se při řeči o tom, že pro americkou delegaci Čína představuje „tajuplnou zemi“. Předseda vlády Čou En-laj odpověděl: „Nebude pro vás tajuplná. Až se s ní seznámíte, nebude vám připadat tak tajuplná jako

dřív.“ Čínanů je devět set milionů, dodal, a Čína jim připadá dokonale normální. Naše současné hledání globálního řádu bude vyžadovat schopnost sdílet pohled společností, jejichž reálný vývoj probíhal do značné míry odtrženě. Tajemství, které tu je nutno překonat, mají všechny národy společné: tkví v tom, jak lze z různorodých historických zkušeností a hodnot zformovat společný řád.

1. kapitola

Evropa: pluralitní mezinárodní uspořádání

Jedinečnost evropského uspořádání

Historie většiny civilizací je příběhem vzestupu a pádu velkých říší. Řád se v nich nastoloval vnitřním vládnutím, nikoli mezistátní rovnováhou: pokud mocenské ústředí drželo pohromadě, byl řád silný, když byl panovník slabší, řád byl spíše nahodilý. V imperiálních systémech docházelo k válkám zpravidla na hranicích říše – anebo se jednalo o války občanské. Mír stál naroveň s geografickým dosahem imperiální vlády.

V Číně a uvnitř islámu se politické spory vedly o to, kdo stane v čele etablovaného mocenského uspořádání. Měnily se sice dynastie, ale každá nová vládnoucí skupina se prezentovala jako obnovitelka legitimního systému, který se začal hroutit vinou nedbalosti. Vývoj v Evropě byl zcela odlišný. Od pádu Římské říše se charakteristikou definující evropské uspořádání stal pluralismus. Idea Evropy vyznačovala jisté geografické území, pojmenovávala křesťanstvo nebo dvorskou společnost nebo označovala osvícené centrum

komunity vzdělanců a moderních lidí.² Nicméně i přesto, že bylo možné Evropu chápat jako ucelenou civilizaci, nikdy se neocitla pod jednotnou vládou a neutvořila fixní jednotnou entitu. Principy, v jejichž jménu zde různé jednotky vládly, se často měnily a experimentovalo se tu s novými koncepcemi politické legitimacy či mezinárodního uspořádání.

V ostatních velkých regionech se na epochy znesvářených panovníků následně pohlíželo jako na „období zmatků“, občanskou válku nebo „epochu válečníků“, tedy jako na žalostné mezidobí rozvratu, který se podařilo překonat. Evropa naopak tyla z roztržičnosti a své vnitřní rozdělení uchopila pozitivně. Navzájem soutěžící dynastie a národnosti tu nebyly vnímány jako „chaos“, který je nutno vymýtit, nýbrž – v idealizované, někdy vědomé a někdy jen implicitní perspektivě evropských státníků – jako jemný, k rovnováze směřující mechanismus, který uchovává zájmy, integritu a autonomii jednotlivých národů. Po více než tisíc let z hlediska hlavního toku evropského novodobého státnictví řád pramenil z rovnováhy a identita ze vzdoru vůči univerzální nadvládě. Nejde o to, že by evropské monarchie byly na rozdíl od svých protějšků v prostředí jiných civilizací imunnější vůči dobovatelské slávě nebo že by byli v abstraktním smyslu více oddáni ideálu rozmanitosti. Prostě jim scházela síla, jak jeden druhému rozhodně vnutit svou vůli. A s postupem času pak pluralismus získal charakter možného modelu světového uspořádání. Je tato pluralitní tendence současnou Evropou překonána – anebo se naopak stvrzuje ve vnitřních zápasech Evropské unie?

Po pět staletí zajišťovala imperiální nadvláda Říma jednotný zákoník, společnou obranu a mimořádně vysokou civilizační úroveň. Po pádu Říma, konvenčně datovaného do roku 476, se impérium rozpadlo. Po „dobu temna“, jak historikové dříve nazývali středověk, sílil stesk po ztracené univerzalitě. Ohniskem vize harmonie a jednoty se stále zřetelněji stávala církev. Křesťanstvo z této perspektivy představovalo jednotnou společnost, spravovanou dvěma navzájem

2/ Kevin Wilson; Jan van der Dussen, *The History of the Idea of Europe*, Routledge, Londýn 1993.

se doplňujícími autoritami, totiž časnou mocí čili „nástupci Caesara“, kteří udržují řád ve světské sféře, a církví neboli nástupci Petra, kteří dbají o univerzální a absolutní principy spásy.³ Aurelius Augustinus, činný v severní Africe v době, kdy se římská moc hroutila, dospěl k teologickému závěru, že časná politická moc je legitimní do té míry, nakolik podporuje úsilí o bohabojný život a lidskou spásu. Roku 494 napsal papež Gelasius I. byzantskému císaři Anastasiovi: „Jsou dvě soustavy, jimiž se vládne tomuto světu: svatá moc kněžím a moc královská. Z nich náleží větší váha kněžím, neboť budou při posledním soudu odpovídat Pánu i za krále.“ Skutečný řád světa v tomto smyslu nepříslušel do tohoto světa.

Tento všezahrnující koncept světového řádu se od samého počátku musel potýkat s jistou anomálií: v Evropě po pádu Říma vykonávaly svrchovanou moc desítky politických panovníků, jež nesdružovala žádná zřetelná hierarchie; všichni se sice dovolávali věrnosti Kristovi, avšak jejich vztah k církvi a její moci byl ambivalentní. Vytyčování církevního vlivu bylo provázáno ostrými spory a jednotlivá království se samostatnými vojsky a politickými cíli hrála o strategickou výhodu způsobem, který v ničem nepřipomínal Augustinovu Boží obec.

Jednotící ambice se krátce zrealizovaly o Vánocích roku 800, kdy papež Lev III. korunoval franckého krále Karla Velikého, jenž si podmanil valnou část současné Francie a Německa, císařem římským (*Imperator Romanorum*), a teoreticky mu tak přiřkl nárok na východní polovinu někdejší Římské říše, tedy Byzanc. Císař papeži přislíbil „bránit svatou církev Kristovu navenek na všech stranách před vpádem pohanů a pleněním nevěřících a uvnitř dodávat katolické víře silou jejím uznáním“.⁴

Karlova říše však své ambice neuskutečnila – dokonce se začala hroutit skoro okamžitě po svém vyhlášení. Panovníka zatěžovaly

3/ Frederick B. Artz, *The Mind of the Middle Ages*, University of Chicago Press, Chicago 1953, str. 275–280.

4/ Heinrich Fichtenau, *The Carolingian Empire. The Age of Charlemagne*, přel. Peter Munz, Harper & Row, New York 1964, str. 60.

blíže starosti a o nabytí moci nad někdejší Východořímskou říší, kterou mu papež přiřkl, se nikdy nepokusil. Na západě zase nedosáhl výraznějšího úspěchu při osvobozování Španělska od maurských dobyvatelů. Po Karlově smrti se jeho následníci pokusili jeho pozici posílit odvoláním na tradici a nazvali jeho državy Svatou říší římskou. Karlovo impérium však bylo ochromeno občanskými válkami a necelých sto let po svém vzniku zmizelo coby soudržná politická entita ze scény, i když jeho název se nadále používal pro proměnlivé teritoriální okruhy až do roku 1806.

Čína měla svého císaře, islám svého chalífu čili uznávaného vůdce všech muslimských zemí. Evropa měla císaře Svaté říše římské – avšak ten měl mnohem slabší efektivní základnu než jeho protějšky z ostatních civilizací. Nedisponoval žádným imperiálním správním aparátem. Jeho autorita závisela na tom, jak velký vliv si získal v oblastech, kde vládl z dynastického titulu, tedy v zásadě v rodových državách. Jeho titul nebyl formálně dědičný a následnictví se stanovovalo hlasováním sedmi (později devíti) knížat, takzvaných kurfiřtů; o výsledku volby zpravidla společně rozhodovalo politické manévrování, vnějšková zbožnost a ohromné finanční zisky. Teoreticky vzato císař za svou moc vděčil papežské investituře, avšak politické a logistické ohledy mnohdy bránily jejímu provedení a určený vladař po řadu let panoval jako „nastupující císař“. Náboženství se s politikou nikdy neslilo do jednotné konstrukce; Voltaire realitu dokonale vystihl bonmotem, že Svatá říše římská nebyla „ani svatá, ani římská, ani říše“. V konceptu mezinárodního uspořádání, který zastávala středověká Evropa, se odrážel proces vyjednávání a přetlačování, vedeného *ad hoc* mezi papežem, císařem a skupinkou dalších feudálů. Dokonalá neuskutečnitelnost myšlenky univerzálního řádu, spočívajícího na sjednocené vládě a uzavřeném souboru principů legitimizace, se stávala stále zjevnější.

Možnost, že by se středověké chápání světového řádu uskutečnilo v plném rozkvětu, byla předmětem realistických úvah jen krátce s mocenským nástupem habsburského prince Karla (1500–1558). Jeho vláda ale současně vedla k již nezvratnému úpadku této ideje. Přísný a zbožný šlechtic, původem z Vlámka, byl k panování přímo

zrozený: s výjimkou vášně pro pikantní pokrmy, o níž se široce vědělo, byl vnímán jako soustředěný a bez neřestí. Již v dětství zdědil nizozemskou korunu a v šestnácti letech se stal králem Španělska s jeho ohromnou a neustále se rozšiřující sbírkou kolonií v Asii a Severní i Jižní Americe. Krátce nato, roku 1519, zvítězil ve volbách císaře Svaté říše římské a stal se formálně nástupcem Karla Velikého. Splnutí všech uvedených titulů vyvolávalo dojem, že se středověká vize záhy naplní. Jediný a zbožný panovník spravoval teritorium zhruba odpovídající dnešnímu Rakousku, Německu, severní Itálii, České republice, Slovensku, Maďarsku, východní Francii, Belgii, Nizozemsku, Španělsku a velké části Severní i Jižní Ameriky. (Této ohromné akumulace politické moci se podařilo dosáhnout skoro výhradně díky strategicky uzavíraným manželstvím a vedla ke vzniku habsburského úsloví „*Bella gerant alii; tu, felix Austria, nube!*“, tedy „Války přenech druhým; ty, šťastné Rakousko, uzavírej sňatky!“) Španělstí cestovatelé a konkvistadoři – Magellan i Cortés pluli pod Karlovou záštitou – ničili starobylé americké říše a přinášeli do Nového světa spolu s evropským politickým vlivem i křesťanské svátosti. Karlova pěší i námořní vojska byla nasazena k obraně křesťanstva proti nové vlně útoků vedených osmanskými Turky a jejich spojenci v jihovýchodní Evropě a severní Africe. Karel osobně vedl protiútok v Tunisku; příslušná flotila byla financována zlatem dovezeným z Nového světa. Karel, strháván opojnými událostmi, byl současníky oslavován jako „největší císař od rozdělení říše v roce 843“, jemuž je souzeno navrátit svět pod „jediného pastýře“.⁵ V návaznosti na Karla Velikého přislíbil Karel V. Habsburský při své vlastní korunovaci, že bude „ochráncem a obhájcem Svaté říše římské“, a korunované hlavy ho uctivaly oslovením „césare“ a „imperátore“; papež Klement potvrdil, že je světskou mocí k „nastolení míru a obnovení pořádku“ v křesťanstvu.⁶

5/ Hugh Thomas, *The Golden Age. The Spanish Empire of Charles V*, Allen Lane, Londýn 2010, str. 23.

6/ James Reston Jr., *Defenders of the Faith. Charles V, Suleyman the Magnificent, and the Battle for Europe, 1520–1536*, Penguin Press, New York 2009, str. 40 a 294–295.

Číňan nebo Turek, který by v té době navštívil Evropu, by mohl snadno získat dojem, že kolem sebe vidí politický systém dobře známý z domova: celému světu vládne jediná dynastie, obdařená vědomím božského mandátu. Kdyby se Karlovi podařilo utužit svou moc a zařídil pro ohromný habsburský teritoriální konglomerát plynulé následnictví, možná by Evropa byla zformována ústřední dominantní vládou jako u čínského císařství nebo islámského chalífátu.

Avšak nestalo se to a Karel se o to ani nepokusil. Spokojil se nakonec s mocí opřenou o rovnováhu. Hegemonie se sice mohla stát jeho odkazem, ale nebyla jeho cílem, jak dokázal, když roku 1525 během bitvy u Pavie zajal svého světského protivníka, francouzského krále Františka I., a opět jej propustil – čímž Francii umožnil obnovit v samém srdci Evropy samostatnou a nepřátelskou zahraniční politiku. Francouzský král Karlovo velkorysé gesto odmítl unikátním rozhodnutím – zcela v rozporu se středověkým pojetím křesťanského státnictví – nabídnout vojenské spojenectví osmanskému sultánovi Sulejmanovi, který právě v té době pronikal do východní Evropy a otrásal habsburskou mocí z východní strany.⁷

Univerzální nárok církve, o jejíž obranu Karel usiloval, se prokázal jako nedosažitelný.⁸ Nepodařilo se zabránit šíření nové, protestantské nauky přes území, jež tvořila jeho hlavní mocenskou základnu. Tříštila se jednota náboženská i politická. Naplnění ambicí, jež byly historickou složkou císařského úřadu, se vymykalo schopnostem kteréhokoli jednotlivce. Muka výsostné existence, která však

7/ Viz níže, 3. kapitola.

8/ Viz Edgar Sanderson; J. P. Lamberton; John McGovern, *Six Thousand Years of History*, sv. 7: *Famous Foreign Statesmen*, E. R. DuMont, Filadelfie 1900, str. 246–250; Reston, *Defenders of the Faith*, str. 384–389. Pozdější Evropě, více roztržštěné a skeptičtější vůči univerzalistickým nárokům, se Karlova vláda nejevila jako blízké vykoupení ve vytoužené jednotě, ale spíše jako tíživá hrozba. Jak napsal skotský filozof a reprezentant osvícenství 18. století David Hume: „Lidstvo bylo znovu znepokojeno nebezpečím univerzální monarchie vzniklé sjednocením tolika království a knížectví v osobě císaře Karla.“ David Hume, „On the Balance of Power“, v: *Essays, Moral, Political, and Literary*, 1742, odd. 2.7.13.

není s to dosáhnout duchovního naplnění či manipulovat (vposledku druhotnými) pákami hegemonické vlády, zachycuje Tizianův uhrančivý portrét z roku 1548 z mnichovské Alte Pinakothek. Karel V. se nakonec rozhodl zříct se svých dynastických titulů a ohromnou říši rozdělit. Učinil tak způsobem odražejícím onen pluralismus, který nakonec přemohl veškeré snahy o jednotu. Svému synu Filipovi odkázal Království neapolské a sicilské spolu se španělskou korunou a jejím globálním impériem. Při emocionálním obřadu, který se konal roku 1555 v Bruselu, Karel shrnul přínos svého panování, dosvědčil, že své povinnosti vždy vykonával pečlivě a pilně, a předal Filipovi i nizozemské generální stavy. Téhož roku uzavřel přelomovou smlouvu, augšpurský mír, který formálně uznal protestantství na půdě Svaté říše římské. Rezignací na duchovní základ své říše dal Karel knížatům možnost volby v konfesijní orientaci svých držav. Krátce nato se zřekl titulu římského císaře, zodpovědnost za říši, její zvraty i útoky zvenčí předal svému bratru Ferdinandovi a uchýlil se do osamění kláštera na španělském venkově. Závěr života trávil ve společnosti svého zpovědníka a jednoho italského hodináře, jehož výrobky lemovaly stěny a jehož řemeslu se Karel pokusil naučit. Zemřel roku 1558. V poslední vůli vyjádřil lítost nad naukovým roztržštěním, k němuž za jeho vlády došlo, a synovi přikázal razantní posílení inkvizice.

Rozklad někdejšího ideálu jednoty se završil třemi událostmi. V době Karlovy smrti už revoluční změny přesouvaly evropské zacílení z regionálního měřítko ke globálnímu dosahu, ale současně rozbíjely středověký politický a náboženský řád: na mysli mám počátek epochy objevitelských cest, vynález knihtisku a církevní schizma. Mapa světa, jak jej chápal středověký vzdělaný Evropan, by zachycovala severní a jižní polokouli rozklenuté od Indie na východě po Pyrenejský poloostrov a Britské ostrovy na západě s Jeruzalémem uprostřed. Pro středověké oko nešlo o mapu pro cestování, ale o scénu uchystanou Božím nařízením pro drama lidského vykoupení. S odvoláním na bibli se věřilo, že svět je ze šesti sedmin pokryt pevninou a sedmý díl tvoří moře. Jelikož principy spásy byly pevně dány a pěstít je bylo možné snahami podnikanými v zemích

obývaných křesťany, nenesly s sebou případné výpravy podnikané za sám okraj civilizace žádný zisk. Dante v *Pekle* popisuje, jak Odysseus v touze po poznání proplul mezi Herkulovými sloupy (tedy Gibraltarskou skálou a sousedními severoafrickými vrchy na západní hranici Středozeří) a za opovážlivé porušení Božích úmyslů jej ztrestal vodní vír, který potopil loď a zahubil celou posádku.⁹

Novověk se začal ohlašovat ve chvíli, kdy se podnikavé společnosti vypravily za slávou a bohatstvím přes oceány do neznámých území za nimi. Tento výboj učinily Evropa a Čína v 15. století skoro současně. Čínské lodě – v té době největší na světě a technicky nejpokročilejší – podnikly průzkumné výpravy až do jihovýchodní Asie, Indie a k východnímu pobřeží Afriky. Číňané si vyměnili dary s místními zplnomocněnci, začlenili šlechtice do čínské imperiální hierarchie a přivezli s sebou kulturní a zoologické kuriozity. Když ale hlavní navigátor Čeng Che roku 1433 zemřel, čínský císař zámořské výpravy ukončil a flotila se dále nevyužívala. Čína sice nadále deklarovala univerzální platnost svých principů světového uspořádání, nicméně od této chvíle je už pěstila pouze doma a u příhraničních národů. Nikdy již nepodnikla srovnatelné námořní úsilí – snad jedině dnes.

Šedesát let nato vypluly evropské mocnosti z kontinentu pokrytého konkurenčními suverénními autoritami. Každý panovník, který financoval námořní průzkumy, tak činil především v naději, že získá obchodní nebo strategickou výhodu proti svým rivalům. Portugalské, nizozemské a anglické koráby se vydaly do Indie, španělské a anglické lodě pluly na západní polokouli. Oba směry vedly k rozrušení dosavadních obchodních monopolů a politických struktur. Započala třisetletá éra dominantního evropského vlivu ve světových záležitostech. Mezinárodní vztahy, což do té doby byla věc

9/ Viz Jerry Brotton, *A History of the World in Twelve Maps*, Penguin Books, Londýn 2013, str. 82–113 (výklad herefordské *Mappamundi* z doby kolem roku 1300); 4. kniha Ezdrášova 6,42; Dante Alighieri, *Božská komedie, Peklo*, XXVI. zpěv; Osip Mandelštam, *Rozprava o Dantovi*, přel. Ludmila Dušková, Lidové nakladatelství, Praha 1968.

jednotlivých regionů, nyní získaly globální dimenzi a jejich těžiště spočívalo v Evropě, na kontinentu, který stanovil koncepci světového pořádku a rozhodoval o její realizaci.

To spustilo revoluci v uvažování o samotné povaze politického univerza. Jak rozumět obyvatelům oblastí, o nichž nikdo ani netušil, že existují? Jak tito lidé zapadají do středověké kosmologie císařství a papežství? Konference teologů, kterou v letech 1550–1551 Karel V. svolal do španělského Valladolidu, dospěla k úsudku, že bytosti obývající západní polokouli jsou lidé, mají duši, a jsou tedy přístupni spáse. Zároveň byl tento teologický závěr samozřejmě devízou, která opravňovala k dobytí a konverzi. Před Evropany vyvstala možnost navrší své bohatství a zachovat si přitom čisté svědomí. Jejich globální soutěžení o územní nadvládu proměnilo povahu mezinárodního uspořádání. Evropská perspektiva se neustále rozšiřovala, až nakonec sled koloniálních výbojů podniknutých různými evropskými státy pokryl většinu zeměkoule a koncepce světového řádu se proluly se zajišťováním mocenské rovnováhy v Evropě.

Druhou směrodatnou událostí byl vynález knihtisku z pohyblivých liter v polovině 15. století. Umožnil nepředstavitelně výkonnější sdílení informací a poznatků. Středověká společnost své vědomosti skladovala v náboženských textech, které bylo nutno naučit se nazpaměť nebo pracně vyrobit ruční opis, a porozumění historii čerpala z epické poezie. V epoše objevitelských cest bylo zapotřebí porozumět novým objevům a knihtisk umožnil volné šíření popisů a výkladů. Současně průzkum nových světů podnítil snahu o znovuobjevení antického světa a jeho pravd s důrazem zvláště na ústřední postavení individua. Sílicí moc rozumu jakožto objektivního zdroje poučení a objasnění začala otrásat stávajícími institucemi včetně doposud nenapadnutelné katolické církve.

Třetí revoluční zvrat přinesla protestantská reformace. Uvedl ji do chodu Martin Luther, když roku 1517 přibíl na vrata hradního kostela ve Wittenbergu devadesát pět tezí, jimiž hájil přímý vztah mezi jedincem a Bohem; za klíč ke spasení proto vyhlásil individuální svědomí, a nikoli etablované pravověří. Řada feudálních vládců se chopila příležitosti k navýšení vlastní moci, přestoupila k protestantství,

vnutila je poddanému obyvatelstvu a obohatila se konfiskací církevních pozemků. Jedni i druzí považovali protistranu za kacíře a rozpory přerostly v boj na život a na smrt, při němž se politické konflikty mísily s konfesijními. Bariéry dělicí vnitřní a zahraniční spory se zhroutily, když monarchové začali podporovat vzpurné frakce v mnohdy krvavých náboženských zápasech vedených na území sousedů. Protestantská revoluce zlikvidovala koncept světového řádu udržovaného „dvěma meči“, papežstvím a císařstvím. Křesťanství se rozštěpilo a propadlo vnitřní válce.

Třicetiletá válka: co je legitimita?

Nástup a rozmach protestantské kritiky církve a její moci byly provázány stoletím válek, jak se habsburské impérium i papežský stolec snažily potřit odpor vůči své autoritě a protestanti naopak odolávali při obraně nové víry.

Tyto zmatky vyvrcholily v období, jemuž dalo potomstvo název třicetiletá válka (1618–1648). Rýsovala se volba císařského následníka a jako nejvěrohodnější kandidát se jevil český král Ferdinand, katolík a Habsburk. V této situaci se česká protestantská šlechta pokusila o „změnu režimu“ a nabídla českou korunu – spolu s rozhodujícím kurfiřtským hlasem, který k ní náležel – německému protestantskému knížeti. Kdyby se tento krok uskutečnil, Svatá říše římská by přestala být katolickou institucí. Císařská vojska českou vzpouru rozdrtila a následně uplatnila strategickou výhodu proti protestantství jako takovému. Spustila tím válku, která zcela vyplenila střední Evropu. (Protestantská knížata se zpravidla nacházela na severu Německa včetně tehdy poměrně bezvýznamného Pruska; katolickou základnou bylo jižní Německo a Rakousko.)

Teoreticky měli císařovi katoličtí souvěrci povinnost sjednotit se v odporu vůči novým herezím. Když ale byli postaveni před

rozhodnutí, zda volit duchovní jednotu, nebo strategický zisk, více-ro zvolilo druhou možnost – a z nich byla nejvýznamnější Francie.

V období všeobecných otřesů má země, která si dokáže udržet vnitřní stabilitu, možnost využít chaosu v sousedních státech ke sledování obecnějších mezinárodních cílů. Francouzskému králi sloužila skupinka vysoce inteligentních, rafinovaných a bezohledných ministrů, kteří postřehli svou šanci a jednali rázně. První krok spočíval v tom, že francouzské království přešlo na nový správní systém. Ve feudálních soustavách měla moc osobní povahu; proces vládnutí v sobě odrážel vůli panovníka, ale současně byl vymezován tradicí, která limitovala nástroje dostupné pro vnitřní či zahraniční působení. Prvním státníkem, který tato omezení překonal, byl Armand-Jean du Plessis, neboli kardinál de Richelieu, francouzský ministerský předseda v letech 1624–1642.

Jakožto duchovní hodnostář dopodrobna obeznámený s dvorskými intrikami byl skvěle disponován pro éru náboženského rozvratu a rozkladu etablovaných struktur. Pocházel z rodu nižší šlechty a jako nejmladší ze tří synů nejprve nastoupil k vojsku, avšak poté, co se jeho bratr nečekaně zřekl biskupství lučonského, tradičně považovaného za rodové právo, přešel na teologii. Podle legendy absolvoval teologická studia tak rychle, že ani nedosáhl obvyklého věku pro jmenování do církevní funkce; překážku zdolal tak, že se osobně odebral do Říma a lživě papeže informoval o tom, jak je starý. Když si získal potřebná pověření, vrhl se do frakční politiky u francouzského královského dvora. Nejprve se stal blízkým rádcem královny matky, Marie Medicejské, následně důvěrníkem jejího hlavního politického rivala a mladšího syna, krále Ludvíka XIII. Oba sice vůči Richelieuovi projevovali značnou dávku podezřívavosti, nicméně vzhledem k pustošivým vnitrostátním konfliktům s hugenoty se nedokázali obejít bez jeho politického a administrativního důvtipu. Za schopnost kompromisního zprostředkování mezi oběma soutěžícími členy královského rodu si vysloužil doporučení do Říma na post kardinála, a když pak kardinálský klobouk skutečně obdržel, stal se nejvýše postaveným členem královské nejvyšší rady. „Rudá eminence“ (jak byl s ohledem na kardinálský hábit nazýván) si

tuto roli udržela skoro dvacet let.¹⁰ Richelieu se stal francouzským ministerským předsedou, ohniskem reálné moci koruny a geniálním plánovačem nové koncepce centralizované domácí a zahraniční politiky, založené na mocenské rovnováze. V době, kdy Richelieu řídil politiku své země, byly současně v oběhu Machiavelliho spisy o státnickém umění.¹¹ Není doloženo, zda byl Richelieu s těmito texty o mocenské politice obeznámen, zcela nepochybně ale v praxi uplatňoval jejich hlavní principy. Zaujal radikální postoj k mezinárodnímu uspořádání. Jako první přišel s myšlenkou, že stát je abstraktní a trvalá entita, která existuje svébytně. Jeho nároky nejsou určovány osobitostí panovníka, rodovými zájmy ani univerzálními nároky náboženství. Polárkou státu je národní zájem, který následuje propočitatelné zásady – tedy „státní zájem“ či „raison d'état“, jak se začalo říkat později. Proto by měl stát představovat základní jednotku mezinárodních vztahů.

Richelieu dokázal s čerstvě ustavovaným státem manipulovat jakožto s nástrojem vysoké politiky. Centralizoval moc v Paříži, dosadil takzvané intendanty, tedy profesionální správní pověřence, kteří měli promítnout vládní moc do všech oblastí království, vnesl efektivitu do výběru daní a zásadním způsobem podlomil tradiční místní vliv staré šlechty. Královskou moc měl nadále vykonávat král jakožto symbol suverénního státu a vyjádření národního zájmu.

Nepokoje ve střední Evropě nevnímal Richelieu jako polnici volající k záchraně církve, ale jako způsob, jak zbrzdit habsburskou imperiální převahu. Přestože se francouzský král už od 14. století vydával za „nejkatoličtějšího krále“, *rex catholicissimus*, přešla nyní Francie na základě chladně propočítaného národního zájmu nejprve

10/ Richelieu sám měl svou „šedou eminenci“: byl jí jeho důvěrník, rádce a pověřenec François Leclerc du Tremblay, který pro svůj hábit coby otec Josef řádu kapucínů získal přízvisko Richelieuovy *éminence grise* a tato nálepka se od té doby užívá pro všechny skryté, ale vlivné figury v dějinách diplomacie. Viz Aldous Huxley, *Grey Eminence. A Study in Religion and Politics*, Harper and Brothers, New York 1941.

11/ Viz např. Machiavelliho spisy *Umění válečné* (1521), *Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livie* (1531) či *Vladař* (1532).

skrytě a pak otevřeně k podpoře protestantské koalice Švédska, Pruska a severoněmeckých knížat.

Popouřeným protestům, že jako kardinál je povinován sloužit univerzální a věčné katolické církvi – což by s sebou neslo účast na odporu proti vzpurným protestantským knížatům severní a střední Evropy –, Richelieu čelil poukazem na své povinnosti ministra světské, avšak zranitelné politické entity. Jeho osobním cílem sice může být spása, avšak jakožto státník zodpovídá za politický útvar bez věčné duše, jež by se mohla vykoupit. „Člověk je nesmrtelný a jeho spása nadchází poté,“ pronesl. „Stát žádnou nesmrtelnost nemá, jeho spása nastává buď teď, nebo nikdy.“¹²

Tříštění střední Evropy Richelieu považoval za politickou a vojenskou nutnost. Základní hrozba, jíž Francie čelila, nebyla metafyzická ani náboženská, ale strategická: jednotná střední Evropa by byla schopna dominovat všem zbylým oblastem kontinentu. Proto bylo ve francouzském národním zájmu, aby země konsolidaci střední Evropy zabránila: „Pokud bude [protestantská] strana rozdracena, dopadne hlavní nápor síly rakouského domu na Francii.“ Podporou množství drobných států ve střední Evropě a oslabováním Rakouska dosahovala Francie svého strategického cíle.¹³

Richelieuův plán měl obstát i v zásadních zvratech. Po dvě a půl století – od Richelieuova mocenského nástupu v roce 1624 po Bismarckovo vyhlášení německého císařství v roce 1871 – zůstala snaha udržet střední Evropu (tedy víceméně území dnešního Německa, Rakouska a severní Itálie) rozdělenou vůdčím principem francouzské zahraniční politiky. Dokud totiž tato koncepce představovala podstatu evropského uspořádání, hrála Francie na kontinentu prim. Jakmile se koncepce zhroutila, padla i francouzská dominance.

Z Richelieuova politického působení vyplývá trojice závěrů. Za

12/ Joseph Strayer; Hans Gatzke; E. Harris Harbison, *The Mainstream of Civilization Since 1500*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1971, str. 420.

13/ Richelieu, „*Advis donné au roy sur le sujet de la bataille de Nordlingen*“, v: *The Thirty Years War. A Documentary History*, ed. a přel. Tryntje Helfferich, Hackett, Indianapolis 2009, str. 151.

prvé, nepostradatelnou součástí každé úspěšné zahraniční politiky je dlouhodobá strategická koncepce, opřená o pečlivou analýzu všech relevantních faktorů. Za druhé, tuto vizi musí státník vytríbit tím, že analýzou a ovlivňováním vtiskne celému spektru ambivalentních tlaků, které jsou často navzájem rozporné, soudržný a účelný směr. Musí vědět, kam tato strategie vede a proč. A za třetí se musí ve svém jednání pohybovat na samé hranici možného a překlenout proluku mezi nahromaděnými zkušenostmi své společnosti a jejími ambicemi. Jelikož opakování známého vede jedině ke stagnaci, je tu zapotřebí nemalé odvahy.

Vestfálský mír

V naší době získal vestfálský mír zvláštní rezonanci jakožto průlomový nástup nové koncepce mezinárodního uspořádání, která se rozšířila po celém světě. Zplnomocněnci, kteří se sešli, aby jej vyjednali, však v dané době uvažovali především o otázkách protokolu a prestiže.

Trvalo třiadvacet let bojů, než se zástupci Svaté říše římské a jejích dvou hlavních protivníků, Francie a Švédska, v principu dohodli na svolání mírové konference. Další dva roky válčení pak uplynuly, než se příslušné delegace skutečně sešly. Všechny strany v mezidobě podnikaly manévry zaměřené na to, aby posílily své spojení a zastánce.

Na rozdíl od ostatních přelomových dohod, jako byl vídeňský kongres v letech 1814–1815 nebo versailleská smlouva v roce 1919, nevzešel vestfálský mír z jediné konference a celková scénérie nepůsobila dojmem státníků shromážděných proto, aby důkladně promysleli transcendentní otázky světového řádu. Skutečnost, že spektrum účastníků konfliktu sahalo od Španělska po Švédsko, se odrážela v tom, že mírová dohoda vzešla ze série samostatných

1. EVROPA: PLURALITNÍ MEZINÁRODNÍ USPOŘÁDÁNÍ

smluv, uzavřených ve dvou různých městech Vestfálska. Katolické mocnosti včetně 178 reprezentantů jednotlivých států, z nichž se skládala Svatá říše římská, se shromáždily v katolickém Münsteru, protestantské mocnosti se sešly o přibližně padesát kilometrů dál v luteránsko-katolickém Osnabrücku. Dvě stě třicet pět oficiálních vyslanců se svými družinami obsadilo veškeré volné pokoje, které v obou městečkách dokázali najít; jedno ani druhé místo do té doby nikdy nebylo považováno za vhodné dějiště jakékoli významné události, natož pak kongresu všech evropských mocností. Švýcarský vyslanec tak „přebýval nad vlnářskou dílnou v pokoji, který páchl klobásami a rybím olejem“, bavorská delegace zase pro svých devětadvacet členů dokázala zajistit jen osmnáct postelí.¹⁴ Konferenci oficiálně nikdo neřídil ani nezprostředkoval a nekonala se žádná plenární zasedání; zplnomocněnci se setkávali *ad hoc*, kvůli vyladění stanovisek cestovali po neutrální zóně mezi oběma městy a často podnikali neformální setkání v lokalitách na půli cesty. Některé významné strany konfliktu dosadily reprezentanty do obou měst. Po celou dobu rozhovorů pokračovaly na různých místech Evropy boje a proměnlivá vojenská dynamika ovlivňovala průběh vyjednávání.

Většina zplnomocněnců sem dorazila s jednoznačně praktickými instrukcemi, opřeny o strategické zájmy.¹⁵ Všichni sice pronášeli skoro totožné vzosné fráze o dosažení „míru v křesťanstvu“, avšak bylo prolito příliš mnoho krve na to, aby si někdo představoval, že se tohoto vznešeného cíle dosáhne nastolením doktrinální či politické jednoty. Bralo se jako dané, že pokud nastane mír, pak bude zbudován z vybalancovaných rivalit.

Vestfálský mír, jak vzešel z těchto spleťtých diskusí, je možná vůbec nejčastěji zmiňovaným diplomatickým dokumentem v celých evropských dějinách, i když přitom neexistuje žádná ucelená dohoda, která by zaznamenávala všechny jeho články. Delegáti se také k jeho přijetí nesetkali na žádném plenárním zasedání. Mír je *de facto*

14/ Peter H. Wilson, *The Thirty Years War. Europe's Tragedy*, Harvard University Press, Cambridge (Ma) 2009, str. 673.

15/ *Tamtéž*, str. 676.

souhrnem tří samostatných a navzájem se doplňujících dohod, jež byly podepsány v různou dobu a na různých místech. V münsterském míru z ledna 1648 Španělsko uznalo Nizozemskou republiku; úspěšně se tak uzavřela osmdesát let trvající nizozemská vzpoura, jež následně splynula s třicetiletou válkou. V říjnu 1648 pak odloučené skupiny mocností podepsaly münsterskou a osnabrückou dohodu, jejichž články si navzájem odpovídaly a odkazovaly na svá klíčová ustanovení.

Obě hlavní multilaterální smlouvy deklarovaly, že jejich cílem je „křesťanský, všeobecný, věčný, pravý a upřímný mír a přátelství“ k „Boží slávě a bezpečí křesťanstva“.¹⁶ Hlavní články dohodnutého vyrovnání se nijak podstatně nelišily od ostatních dobových dokumentů. Naprosto bezprecedentní však byly mechanismy, jak se těchto výsledků mělo dosáhnout. Válka zcela rozbila veškeré zdání univerzality nebo solidarity v rámci jedné konfese. Konflikt si ce započal jako zápas katolíků s protestanty, ale zvláště po nástupu Francie proti katolické Svaté říši římské se změnil ve volnou arénu proměnlivých a vnitřně rozporných aliancí. Podobně jako v dnešních krvavých střetech na Středním východě zde často zaznívaly sektářské výzvy k solidaritě a pobídnutí k boji, avšak stejně často byly i zavrhovány a potlačeny střetem geopolitických zájmů nebo prostě jen ambicemi sebevědomých osobností. Každé válčící straně se v některou chvíli stalo, že ji „přirození“ spojenci opustili. Nikdo dohodnuté listiny nepodepisoval s iluzí, že by snad prováděl něco víc než prosazování vlastního zájmu a prestiže.

Paradoxně však právě toto všeobecné vyčerpání a cynismus účastníkům umožnily transformovat praktické prostředky k ukončení jedné konkrétní války v obecnou koncepci světového uspořádání. V situaci, kdy desítky vyjednávacích stran, tvořených ostřílenými válečníky, usilovaly o zajištění perně vybojovaných zisků, byly dosavadní zásady hierarchického vzdávání úcty mlčky odsunuty stranou a byla nastolena inherentní rovnoprávnost všech suverénních států bez ohledu na to, jakou disponují mocí a jaké mají vnitřní

16/ *Instrumentum pacis Osnabrugensis* (1648) a *Instrumentum pacis Monsteriensis* (1648), v: Helfferich, *Thirty Years War*, str. 255 a 271.

1. EVROPA: PLURALITNÍ MEZINÁRODNÍ USPOŘÁDÁNÍ

uspořádání. Nově nastoupivší mocnosti, jako Švédsko nebo Nizozemská republika, obdržely z hlediska protokolu stejné zacházení jako etablované velmoci typu Francie a Anglie. Pro všechny panovníky se užívalo označení „Výsost“, všichni velvyslanci byli oslovováni „Excelence“. Tato novota zašla tak daleko, že delegace v zájmu absolutní rovnosti vymyslely systém, kdy do vyjednávací místnosti vcházel každý vlastním vchodem (kvůli čemuž bylo nutné probourat mnoho nových dveří) a přistupoval k sedadlům shodným tempem, aby nikdo nemusel strpět ponížení a čekat, až se dostaví ostatní.¹⁷

Vestfálský mír se stal v dějinách národů bodem obratu, jelikož elementy, s nimiž přišel, byly dokonale jednoduché a zároveň dalekosáhlé. Za stavební blok evropského řádu byl vyhlášen stát – nikoli impérium, dynastie ani náboženské vyznání. Vznikl pojem státní suverenity. Bylo deklarováno právo všech signatářů určit si bez jakékoli intervence vlastní domácí uspořádání i náboženskou orientaci a novátorské klauzule ustanovovaly, že i menšinové církve mohou praktikovat svou víru v míru a nebát se hrozby nucené konverze.¹⁸ Vprostřed okamžitých požadavků se začaly rýsovat zásady systému „mezinárodních vztahů“, motivovaného společnou touhou vyhnout se návratu totální války na evropském kontinentu. Ke správě vzájemných vztahů a na podporu mírotvorného umění byly ustanoveny diplomatické kanály včetně jmenování stálých zástupců se sídlem v hlavních městech cizích států (do té doby tento postup obecně praktikovali pouze Benátčané). Jednací strany počítaly do budoucna se svoláním dalších konferencí a konzultací po vestfálském vzoru a zajištěním fóra, kde bude možno řešit spory předtím, než povedou ke konfliktu. Mezinárodní právo – obor, který se rozvinul během války přičiněním putovních badatelů, jako byl Hugo de Groot čili Grotius – se využívalo jako soubor konsenzuální nauky, který připouští další rozšíření a jehož smyslem je pěstění vzájemného souladu s ohniskem v samotných vestfálských dohodách.

17/ Wilson, *Thirty Years War*, str. 672.

18/ Toto oficiální vyhlášení tolerance se však vztahovalo jen na trojici uznávaných křesťanských vyznání, tedy římský katolicismus, luteránství a kalvinismus.

Genialita tohoto systému a důvod jeho rozšíření po celém světě tkvěly v tom, že jeho ustanovení se netýkají meritů věci, ale procedury. Kterýkoli stát přijme tyto základní požadavky, může být uznán jako občan mezinárodního společenství a uchovat si svou kulturu, politiku, náboženství i vnitropolitický režim pod ochranou mezinárodního systému, který brání vnější intervenci. Ideál imperiální nebo náboženské jednoty – na kterém historicky vzato stálo uspořádání Evropy i většiny ostatních regionů – v sobě obnášel teoretický předpoklad, že plně legitimní může být jen jedno mocenské centrum. Vestfálský systém přijal za východisko mnohost a vtáhl do společného hledání řádu rozmanitou skupinu společností, bráných jako jednotlivá reálná fakta. V polovině 20. století už byl tento mezinárodní systém etablován na všech kontinentech zeměkoule a zůstává kostrou mezinárodního řádu, nakolik se o něm dnes dá mluvit.

Vestfálský mír nepředefinoval žádná specifická spojení ani permanentní evropskou politickou strukturu. V Evropě, ve které obecná církev jakožto nejvyšší zdroj legitimacy padla a pozice římského císaře byla fatálně oslabena, se konceptem řádu stala mocenská rovnováha – která v sobě z definice nese ideologickou neutralitu a adaptaci vyvíjejícím se okolnostem. Britský státník lord Palmerston vyjádřil v 19. století tento základní princip následovně: „Nemáme žádné věčné spojence a nemáme žádné věčné nepřátele. Věčné a trvalé jsou naše zájmy, a je naší povinností je sledovat.“¹⁹ Když byl požádán, aby tyto zájmy vymezil konkrétněji, ve formě oficiální „zahraniční politiky“, přiznal tento respektovaný strážce britské moci: „Když po mně lidé chtějí ... takzvaný program, lze na to odpovědět jedině tak, že jsme rozhodnutí dělat při každé vyvstávší příležitosti

19/ Palmerston v proslovu k Dolní sněmovně z 1. března 1848. V témže duchu se vyjádřil princ Vilém III. Oranžský, který po několik desítek let (nejprve jako nizozemský *stadtholder*, poté jako král anglický, irský a skotský) bojoval proti francouzské hegemonii, když se jednomu pobočníkovi svěřil, že kdyby byl na světě kolem roku 1550, kdy na prahu dominance stáli Habsburkové, byl by „právě tak Francouzem, jako je nyní Španělem“, tj. Habsburkem; a právě tak i Winston Churchill, když mu bylo ve třicátých letech vyčítáno, že je protiněmecký: „Kdyby se okolnosti převrátily, mohli bychom být ve stejné míře proněmečtí a protifrancouzští.“

to, co se bude jevit nejvýhodnější, a vůdčím principem nám budou zájmy naší vlasti.“²⁰ (Tato klamně prostívká koncepce samozřejmě mohla ve Velké Británii reálně fungovat mimo jiné proto, že britská vládnoucí vrstva byla vychovávána ke společnému a takřka intuitivnímu povědomí o tom, v čem zájmy země spočívají.)

Dnes je vestfálská koncepce často očerňována jako systém cynické mocenské manipulace, lhostejné k mravním nárokům. Avšak struktura, kterou vestfálský mír nastolil, představovala vůbec první pokus o institucionalizaci mezinárodního pořádku na základě dohodnutých pravidel a nejazších mezí a o její ukotvení v množství mocností, nikoli v nadvládě jedné konkrétní země. Poprvé se objevily pojmy státní rezóna a „raison d'état“, přičemž nereprezentovaly opěvování moci, ale pokus o racionalizaci a omezení jejího uplatnění. Po celé generace přes Evropu maširovaly armády pod praporem univerzálních (a navzájem protikladných) mravních nároků; proroci a dobyvatelé rozpoutali totální válku, hnáni směsí osobních, dynastických, imperiálních a náboženských ambicí. Teoreticky logické a předvídatelné prolnutí státních zájmů mělo překonat chaos, kterému kontinent propadal na všech stranách. Éru svářejících se univerzalizmů – jakož i nuceného vyhánění a obracení na víru a plenění civilního obyvatelstva – nahradí limitované války kvůli propočitatelným obtížím.

Přes všechny své ambivalence byla mocenská rovnováha považována proti útrapám náboženských válek za pokrok. Ale jak mocenskou rovnováhu nastolit? Teoreticky vzato se opírala o reálná fakta, a všichni účastníci by ji tedy měli vnímat shodně. Každá společnost ale vnímá svět způsobem, jenž je poznamenán jejím vnitřním uspořádáním, kulturou, historií a vrcholnou realitou toho, že všechny složky moci – ať už je sebevíc objektivní – jsou v neustálém pohybu. Proto je nutné mocenskou rovnováhu čas od času znovu vyvážit. Podněcuje k válkám, jejichž dosah zároveň omezuje.

20/ Palmerston Clarendonovi 20. července 1856, citují Harold Temperley; Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, Cambridge University Press, Cambridge 1938, str. 88.

EVROPA PO VESTFÁLSKÉM MÍRU, 1648

Fungování vestfálského systému

Přijetím vestfálské dohody byl vliv papežského stolce omezen na výhradně církevní úkony a nade vším vládla nauka o suverénní rovnocennosti. Jaká politická teorie pak mohla objasnit prameny světského politického uspořádání a obhájit jeho role? Tři roky po uzavření vestfálského míru takovou teorií ve spise *Leviathan* (vydáno 1651) poskytl Thomas Hobbes. Hobbes přišel s představou dávného „přirozeného stavu“, v němž se lidé vlivem absence autority nacházeli ve „válce všech proti všem“. Aby této nesnesitelné nejistotě unikli, uvažoval, svěřili svá práva suverénní moci výměnou za to, že se suverén pro všechny, kdo dlí uvnitř hranic státu, postará o jejich bezpečí. Mocenský monopol suverénního státu byl nastolen jako jediný způsob, jak překonat neustálý strach z násilné smrti a války.²¹

Tato společenská smlouva se podle Hobbesovy argumentace nevztahuje za hranice států, neboť neexistuje žádný nadnárodní suverén, který by zde mohl nastolit pořádek. A proto:

„O povinnostech různých suverénů k sobě navzájem, shrnutých v zákonu, jemuž se obvykle říká *zákon národů* (the law of nations), nemusím na tomto místě vůbec hovořit, protože zákon národů a zákon přírody jsou jedno a totéž. A každý suverén má k zajišťování bezpečnosti svého lidu stejné právo, které může mít každý jednotlivec k zajišťování své vlastní bezpečnosti.“²²

Mezinárodní aréna setrvala v přirozeném stavu a v anarchii, jelikož neexistuje žádný světový suverén, který by do ní mohl vnést bezpečí, a v praxi je vyloučeno, aby kdy byl dosazen. Každý stát

21/ K sepsání *Leviathana* Hobbese přivedla především zkušenost anglické občanské války, která sice v Anglii způsobila menší materiální zkázu než třicetiletá válka na kontinentu, nicméně její dopad byl přesto strašný.

22/ Thomas Hobbes, *Leviathan* (1651), II. díl, 30. kap., přel. Karel Berka, OIKOYMENH, Praha 2009, str. 244.

tak musí ve světě, kde je nejvyšším faktorem moc, klást na nejvyšší místo svůj národní zájem. Kardinál Richelieu by s Hobbesem nadšeně souhlasil.

Vestfálský mír, tak jak byl zpočátku praktikován, vytvořil hobbessovský svět. Jak novou mocenskou rovnováhu nastavit? Je nutno odlišit mocenskou rovnováhu jakožto reálný fakt od *systému* mocenské rovnováhy. Každý mezinárodní pořádek hodný toho jména musí dříve či později dospět k ekvilibriu, jinak setrvává v neustálém válečném stavu. Středověký svět obsahoval desítky samostatných panství, a proto v něm prakticky vzato mocenská rovnováha často existovala. Po uzavření vestfálského míru se vytvořila mocenská rovnováha jakožto systém: jinými slovy, dosahování mocenské rovnováhy bylo akceptováno jako jeden z hlavních cílů zahraniční politiky; její narušení podnítl vznik koalice svolané v zájmu ekvilibria.

Proměnu reality mocenské rovnováhy v systém umožnil rozmach Velké Británie coby prvořadě námořní mocnosti, završený počátkem 18. století. Nadvláda nad oceány Británii umožnila volit si načasování a rozsah svého kontinentálního angažmá tak, aby vystupovala jako arbitr mocenské rovnováhy či přímo jako garance toho, že Evropa v mocenské rovnováze setrvává. Pokud bude Anglie náležitě hodnotit strategické nároky, bude vždy schopna zaštitit na kontinentu slabší stranu proti silnější a zabránit tomu, aby kterákoli země dosáhla hegemonie, a zmobilizovala tak pevninský potenciál k odporu proti britské námořní dominanci. Až do vypuknutí první světové války Anglie plnila úlohu vyrovnávacího závaží. Účastnila se evropských válek, ale střídala přitom spojence, přičemž nesledovala specifické národní zájmy v úzkém slova smyslu, nýbrž ztotožnila národní zájem se zachováním mocenské rovnováhy. Jak si vyložíme později, stejné principy z velké části platí i pro roli Spojených států v současném světě.

V Evropě po vestfálském míru de facto existovaly dvě mocenské rovnováhy: celková rovnováha, jejímž strážcem byla Anglie, chránila obecnou stabilitu – a středoevropská rovnováha, v zásadě řízená Francií, se snažila zabránit vzniku sjednoceného Německa, jež